

ЯКУБА
Василь Володимирович,
керівник відділу
інформаційних технологій
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький)

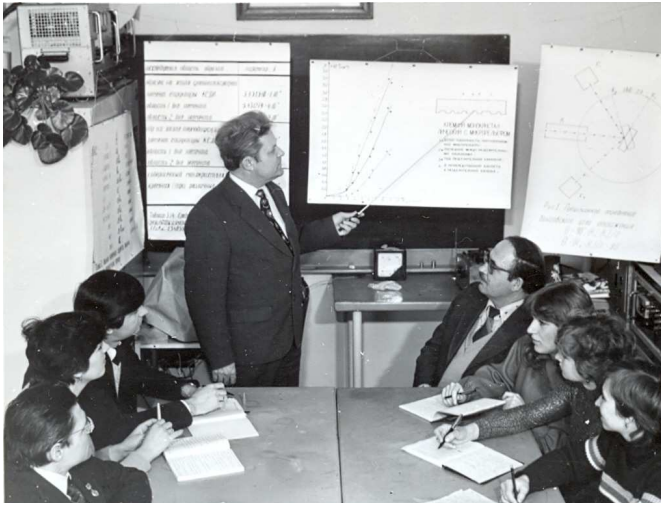
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА М. М. НОВИКОВА (1933–2007)

Висвітлено науково-педагогічну діяльність відомого вченого у галузі фізичного матеріалознавства, доктора фізико-математичних наук, професора М. М. Новикова. Узагальнено основні напрями цієї діяльності, обґрунтовано їх пріоритетність у системі вітчизняної науки.

Освещено научно-педагогическую деятельность известного ученого в области физического материаловедения, доктора физико-математических наук, профессора М. М. Новикова. Обобщены основные направления этой деятельности, доказана их приоритетность в системе отечественной науки.

The research and teaching, teaching well-known scientist in the field of material science, doctor of physical-mathematical sciences, Professor M. Novikov is observed. The main areas of the activity are generalized, justified their priority in the system of national science.

Вивчаючи спадщину доктора фізико-математичних наук, професора, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, академіка Академії наук Вищої школи України, Української екологічної академії наук, заслуженого професора Київського університету Миколи Миколайовича НОВИКОВА, спогади та інші джерела про нього, переконуємося, що він був одним із видатних вітчизняних фізиків-матеріалознавців, по праву вважався фахівцем у спеціальній, але такій життєво необхідній галузі фізичної науки, а також – істориком природознавства.

Наукова доповідь перед співробітниками кафедри, 1980-ті роки

У результаті дослідження водночас ми зможемо поповнити джерельний запас знань стосовно еволюції наукової думки в фізиці, зокрема – матеріалознавстві кінця ХХ – початку ХХІ ст., і глибше дослідити окремі проблеми української історії науки і освіти, а саме: функціонування галузевої освіти та науки в зазначений період, становлення та розвиток окремого напрямку фізики в Україні взагалі, а також, зрештою, формування київської наукової школи металофізиків, зокрема її дієвого наукового осередку у Київському державному університеті імені Тараса Шевченка.

Метою даної статті є висвітлення однієї з важливих граней особистості професора М. М. Новикова – науково-педагогічної діяльності та його внесок у розвиток фізичної освіти в Україні, зокрема на кафедрі фізики металів КДУ.

Для реалізації цієї мети було визначено такі *завдання*: проаналізувати основні напрями науково-педагогічної діяльності вченого; охарактеризувати організаційну сторону таланту М. М. Новикова в університеті; визначити роль і місце його наукової спадщини для забезпечення науково-освітнього процесу в контексті розвитку української історії науки та освіти.

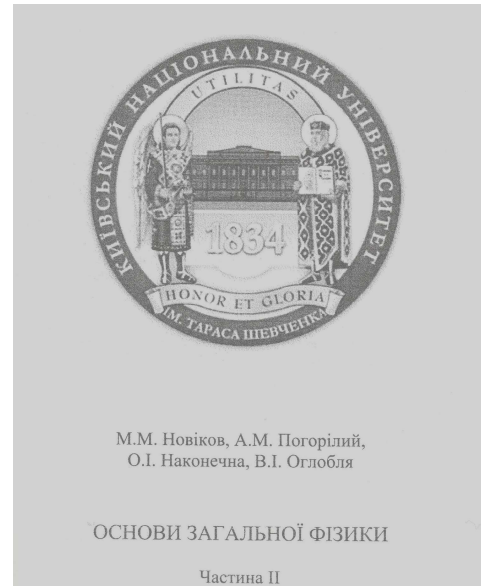
Щоб бути справжнім педагогом, потрібно мати дар від бога. Багато вчених, навіть видатних, так і не стають вправними наставниками у навчальних лабораторіях. Бажання і вміння донести накопичений багаж наукових та практичних знань, навичок – тим самим формуючи науковий світогляд у своїх учнів, – головне покликання викладачів. І вченому, і педагогу має бути притаманна цілеспрямованість, принциповість, наполегливість, чесність, порядність, людяність. Всі ці риси належали професору М. М. Новикову. Також слід відзначити його надзвичайну скромність, величезну працездатність,

системність у вирішенні проблем, уміння повести за собою колег, студентів до досягнення мети та нових трудових звершень.

Учений ще на початку своєї діяльності в університеті вдало поєднував суто наукові пошуки з викладацько-педагогічною діяльністю. Спочатку навчаючись, далі суміщаючи аспірантуру та трудову діяльність в університеті, пройшов усі шаблі на шляху поступового неухильного зростання та утвердження вченого і педагога. Від асистента кафедри рентгенометалофізики фізичного факультету КДУ, послідовно обіймаючи посади старшого викладача цієї ж кафедри, доцента фізичного факультету університету до професора кафедри фізики металів КДУ. Загальний стаж його бездоганної роботи у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка – 52 роки (1956–2007), з них педагогічний – 46, після навчання в докторантурі університету на штатній посаді професора – 32 роки (1975–2007). Зрештою науково-педагогічний та організаторський талант М. М. Новикова був реалізований також і на посаді декана факультету підвищення кваліфікації викладачів вищих навчальних закладів України (КДУ) [1].

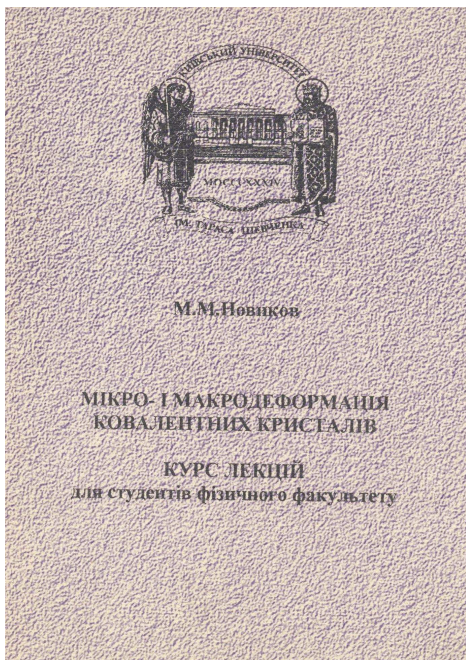
Учень професора, нині завідувач кафедри член-кореспондент НАНУ, професор В. А. Макара (зав. з 1988 р.) згадує, що спокійна вдача, глибокі фундаментальні знання, беззаперечний авторитет М. М. Новикова серед науково-педагогічних працівників кафедри фізики металів КНУ імені Тараса Шевченка створювали особливу атмосферу творчого пошуку. За його ж свідченням в Університеті на 2008 р. працювало багато відомих учених, понад 350 професорів з різних галузей знань, але тільки менше 20 стали заслуженими професорами КНУ. М. М. Новиков досяг цього високого звання (рішення вченої ради університету від 2.06.2003 р.) завдяки своїй чесній праці, видатним здобуткам у науці і високим моральним якостям [2].

Серед наукового доробку професора (320 позицій і 324 наукових реферати, 38 розробок захищено авт. свідоцтвами та патентами) є й навчально-методичні, популяризаторські праці. За увесь період науково-педагогічної діяльності вчений створив 5 науково-популярних видань, 5 навчальних посібників (два мають гриф Міносвіти), які стали вагомим підґрунтям для забезпечення науково-освітнього процесу [3].

2006 р.

Наприклад, робота професора «Структура и структурно-чувствительные свойства реальных кристаллов» вийшла друком у 1983 р. і стала настільним підручником у студентів університетів та технічних ВНЗ, що вивчали структуру реальних кристалів, дефекти кристалічної структури, фізику міцності. Також особисто професором, опираючись на власні дослідження та праці інших авторів, було розроблено 9 нормативних і спеціальних курсів для студентів та аспірантів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ці курси лекцій він читав за конкретними тематиками.

2000 р.

Таблиця 1.

Нормативні та спеціальні курси, розроблені професором М. М. Новиковим

№ п/п	Назва курсу	Спеціальність, спеціалізація	Для якого курсу
1.	Фізичні основи міцності і пластичності	Фізика твердого тіла, фізика металів	III
2.	Аморфні та нанокристалічні матеріали	Фізика твердого тіла	V, спеціалісти, магістри
3.	Пружна, непружна та пластична деформація металів	Фізика твердого тіла	V, спеціалісти, магістри
4.	Дислокації і структурні рівні деформування й руйнування металів	Фізика твердого тіла	VI, магістри

Продовження табл. 1.

5.	Мікро- і макродеформація ковалентних кристалів	Фізика твердого тіла, фізика металів, кераміка	III
6.	Методи створення та фізичні властивості аморфних сплавів	Фізика твердого тіла, фізика металів, кераміка	V, спеціалісти
7.	Дефекти кристалічної структури	Фізика твердого тіла, фізика металів	III
8.	Дифракційна мікрорентгенографія та топографія	Фізика твердого тіла, фізика металів	III
9.	Вибрання питання фізики твердого тіла (за програмою кандидатського мінімуму МОН України)	Фізика твердого тіла, фізика металів	V, магістри, аспіранти

Тільки в одному навчальному році (2003–2004) М. М. Новиков прочитав зі спеціалізації фізика твердого тіла такі нормативні курси: «Дефекти кристалічної структури» (78 год. – 3 курс), «Сучасні проблеми фізики» (22 год. – 5 курс), «Фізичні основи міцності і пластичності» (100 год. – 3 курс), «Вибрані розділи фізики твердого тіла» (97 год. – 5 курс, магістри), «Рентгенівська дифракційна топографія» (23 год. – 3 курс). Також вчений читав аспірантам курс лекцій з фізики твердого тіла та вів семінарські заняття з курсу загальної фізики [табл. 1], [4]. Багато років вів курс загальної фізики для студентів біологічного факультету.

Серед характерних особливостей професора як людини слід відмітити готовність до співпраці та уважність не тільки до колег, своїх аспірантів, а також до студентів. Колишні його учні згадують, що Микола Миколайович, не зважаючи на зайнятість та свій вагомий авторитет, часто приходив у студентський гуртожиток, де було відведено окрему кімнату, в якій кожен міг отримати консультацію, кваліфіковане роз'яснення викладача, просто пораду тощо.

Викладацька діяльність не обмежувалася рідною альма-матер. В 1983 р. на запрошення університету м. Санта-Клара (Куба) професор читав курс лекцій з проблем фізики твердого тіла для співробітників і студентів цього навчального закладу. Також у рамках співробітництва між ВНЗ неодноразово відвідував із читаннями проблемних лекцій й інші зарубіжні навчальні заклади: Брневський (Чехія), Дебреценський (Угорщина), Лейпцизький (Німеччина)

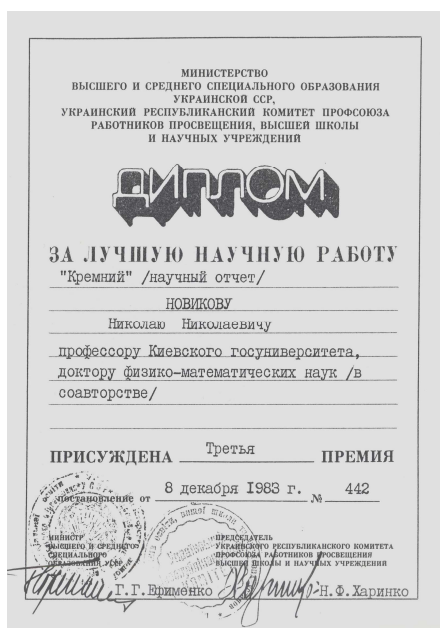

університети [5, с. 475]. При спільній співпраці з цими університетами М. М. Новиков керував виконанням декількох тем, що розроблялися. Особливо плідною виявилася двостороння діяльність із лабораторією фізики металів університету м. Брно (спільні публікації, авторські свідоцтва). Спільна тема «Изучение механических свойств и дислокационной структуры» виконувалася під науковим керівництвом проф. М. М. Новикова. Було вивчено у м. Брно та Празі методики, які використовувалися для досліджень структури реальних кристалів (дефектів кристалічної структури і фізичних властивостей матеріалів), досягнення чехословацьких вчених у цій царині, здійснювався обмін досвідом. Обговорювалися отримані результати, подальша робота за вказаною темою привела до планів впровадження результатів у народне господарство Чехословаччини. Було вивчено методику, посібники та засоби навчання в університетах м. Брно і Праги.

Під час діяльності професора на кафедрі всі науково-теоретичні досягнення та розробки за його участю впроваджувалися у науковий процес. Основні віхи наукових надбань кафедри фізики металів були здійснені за участю М. М. Новикова. У 1955–1957 рр. тут розпочалися дослідження дислокацій (С.Д. Герцрікен, М.М. Новиков). Було відкрито фотомеханічний ефект (П.П. Кузьменко, М.М. Новиков, М.Я. Горидько). У 60-х рр. ХХ ст.

розпочато дослідження динаміки дислокації кристала (В.А. Макара, М.М. Новиков, Л.П. Стебленко). [6]. Розпочато дослідження кремнію (за участю О.В. Руденка, Л.П. Стебленка, Г.В. Весни). На кафедрі було виготовлено важливі для виробництва інтегральні схеми.

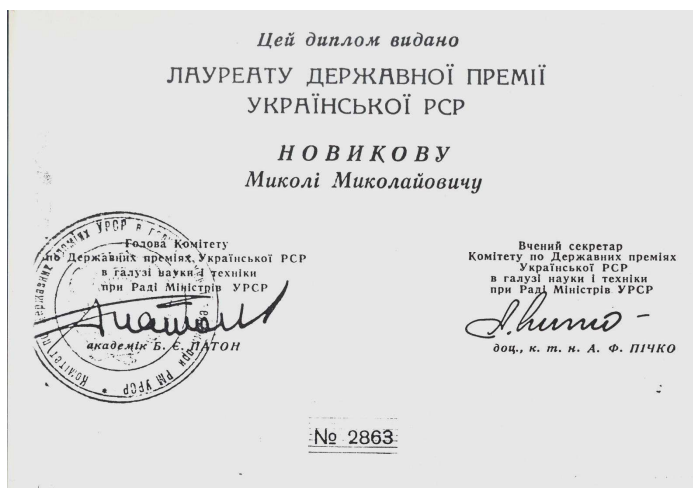
Вчена рада фізичного факультету 10 січня 1983 р. рекомендувала на республіканський конкурс на кращі НДР, виконані у ВНЗ республіки, працю «Кремній», завершену у 1980 р. на кафедрі

фізики металів фізичного факультету. У цьому ж році праці під керівництвом професора (НДР «Кремній») були удостоєні першої премії Мінвузу України (М.М. Новиков, В.А. Макара). Наступний цикл робіт – «Разработка физических основ прочности ковалентных кристаллов и создание на этой основе новых оптимальных технологий изготовления полупроводниковых структур». Досліджено процеси пружно-пластичної деформації напівпровідникових пластин і приладних матриць на різних технологічних етапах виготовлення приладів. Останнє дало змогу розробити і впровадити у виробництво економічно ефективні і інноваційні технології виготовлення деяких важливих кремнієвих структур. Ця робота проводилася спільно такими установами КДУ, Інститутом проблем матеріалознавства АН УРСР, Свердловським заводом чистих металів, НВО «Платан», ВО «Топ». Вченою радою Київського ордена Леніна і Ордена Жовтневої революції державного університету імені Т. Г. Шевченка 9 травня 1987 р. цикл робіт «Разработка физических основ технологии изготовления полупроводниковых структур микроэлектроники» висунуто на здобуття Державної премії СРСР в галузі науки і техніки (проф. Горбань І.С., доц. Макара В.А., проф. Новиков М.М.)

Надалі продовжилася плідна діяльність, яка принесла вагомі результати. Так, у процесі дослідження з трикристальної

рентгенівської дифрактометрії було комплексно вирішено низку актуальних проблем: сконструйовано апаратурне забезпечення (два унікальні на рівні світових стандартів автоматичні керовані комп'ютером трикристальні рентгенівські дифрактометри); розроблено, запатентовано та впроваджено високочутливий неруйнівний експерсний спосіб контролю напружено деформованого стану кристалів кремнію та приладних заготовок з них. Здобуті

теоретичні і практичні результати стали підґрунтям для написання навчального посібника, також підготовлено до захисту дві кандидатські роботи, з цієї тематики виконано понад 15 курсових та дипломних робіт.

Трикристальна рентгенівська дифрактометрія, якій було присвячено цей цикл робіт – дієвий метод дослідження структурної досконалості монокристалів зважаючи на можливість роздільного вимірювання когерентної і дифузної частин розсіяння променів і сильної залежності дифузного розсіяння від структурних дефектів. На жаль вимірювання слабкої інтенсивності дифузного розсіяння було непростим в експериментальному плані. Тому виникла потреба у високочутливій апаратурі та потужних рентгенівських джерелах. Подібна апаратура не виготовлялася в Україні. Розробка і ведення в дію двох напівавтоматичних трикристальних дифрактометрів на фізичному факультеті Київського університету стало вагомим вкладом у вирішення проблеми. Було вперше виконано на апаратурі такого класу дослідження розсіяння рентгенівських променів дислокаційними структурами, зокрема впорядкованими та приповерхневими, що утворюються при механічній обробці (поліруванні) кремнієвих кристалів. Введення в зразки впорядкованих дислокаційних структур то взагалі беззаперечний пріоритет цих робіт. До цього нікому не вдавалося створити експериментально подібні структури. Було не лише встановлено і вивчено анізотропію розсіяння зразками впорядкованих дислокаційних структур, але й побудовано відповідні контури рівної інтенсивності поблизу вузлів оберненої решітки.

Вперше вдалося не тільки оцінити глибину порушеного обробкою поверхневих шарів матеріалу (трикристальна дифрактометрія), а й шляхом моделювання дифракційної кривої на комп'ютерній техніці одержати кількісну інформацію про хід залежності і величини статистичного фактора Дебая-Валлера та відносної деформації поверхневих шарів кристала від глибини їх залягання. Вперше виявлено низькотемпературну релаксацію напружень у порушених поліруванням шарах.

Від кафедри фізики металів у 2002 році за доповіддю завідувача кафедри В. А. Макари цикл наукових праць «Трикристальна рентгенівська дифрактометрія кремнієвих монокристалів з дефектами техногенного походження» (автори проф. М. М. Новиков, провідні інженери П. О. Теселько, В. А. Швидкий) було висунуто на здобуття Державної премії України імені Тараса Шевченка. Наукові розробки в області трикристальної рентгенівської дифрактометрії кремнієвих монокристалів знайшли своє відображення в 15 публікаціях у наукових фахових журналах в Україні і за її межами, одному впровадженому у виробництво декларованому патенті та курсі лекцій для студентів фізичного факультету. Ці роботи добре відомі науковій громадськості за численними (18) доповідями на наукових конференціях і симпозіумах. Отже, зважаючи на вагомість і пріоритетність розробок на засіданні кафедри схвалили одноголосно висунення М. Новикова на Премію. На засіданні Комісії Вченої ради Київського національного університету імені Тараса Шевченка з організації наукової роботи 23 січня 2003 р. також позитивно вирішено це клопотання і рекомендовано до присудження Премії.

Роботи з даного напрямку стали відомими не лише науковцям, а й практикам. Вони знайшли своє впровадження в промисловості і навчальному процесі. У 2000 році М.М. Новиковим розроблено дві сучасні автоматичні рентгенівські дифрактометричні установки. Ця апаратура була створена у вітчизняному навчальному закладі й активно задіяна в навчальному процесі для підготовки висококваліфікованих спеціалістів в галузі рентгенодифракційних методик : на ній поряд із інтенсивною науковою роботою студенти кафедри фізики металів виконують дипломні, курсові та лабораторні роботи.

Ще один яскравий момент у визнанні наукової, навчально-методичної діяльності М. М. Новикова та виховання кадрів. 22 січні 2007 р. було подання фізичного факультету (протокол № 5) щодо висунення кандидатури професора на присвоєння почесного звання заслуженого діяча науки і техніки України. На вченій раді факультету, враховуючи визначні заслуги та у зв'язку із 50-річчям

діяльності вченого в Університеті одногolosно вирішено подати його кандидатуру на присвоєння цього звання [7].

У професора було багато однодумців і послідовників. М.М.Новиков консультував 2 докторів наук і керував роботою 15 аспірантів. Ним підготовлено 13 кандидатів наук: Н. Я. Горидько, В. А. Макара, В. А. Сацюк, М. В. Хименко, О. В. Руденко, О. І. Мартищенко, В. А. Скришевський, А. С. Драненко, А. Д. Цицилиано, Г. В. Весна, Т. В. Копань, Б. Д. Пацай, П. О. Теселько; а також два доктори наук: відомі українські вчені член-кореспондент НАН України В. А. Макара та П. К. Николук.

До плеяди відомих вітчизняних вчених-фізиків, яким М. М. Новиков дав путівку в життя, належить, наприклад, член-кореспондент НАН України В. Ф. Мачулін. Багато його учнів успішно працюють, продовжуючи справу свого вчителя, у різних установах НАН України та за кордоном.

Професор М.М.Новиков – відомий фахівець в царині фізичного матеріалознавства. Він є одним із найкращих серед учених київської школи металофізиків, яка бере свій початок від славетного професора С. Д. Герцрікена. Її представники й нині плідно співпрацюють із зарубіжними вченими та науковими організаціями. Школа зробила фундаментальний внесок у фізичне матеріалознавство. Так, детально було вивчено фотомеханічний і електромеханічний ефекти, встановлено вплив локальних дефектів на рухливість та електричну активність дислокацій у деяких напівпровідникових кристалах, зокрема, кремнію, германію та арсеніду галію.

В останні роки життя професор М. М. Новиков підготував серію фундаментальних статей, присвячених становленню та розвитку київської школи металофізики. Готувалася спеціальна монографія з цього питання, яка на жаль, залишилася незавершеною.

Наступна грань діяльності професора – організаційна складова. Науково-педагогічний та організаторський талант М. М. Новикова був реалізований також і на посаді декана факультету підвищення кваліфікації викладачів вищих

навчальних закладів України (КДУ). Цей факультет обслуговував як ВНЗ України, так і Молдавії та деяких республік Середньої Азії. Обіймаючи цю посаду професор разом із відповідними кафедрами брав участь у розробці навчальних курсів, які вів факультет. Також на той час пильну увагу було зосереджено на «подоланні комп'ютерної неграмотності». М. М. Новиков активно сприяв здійсненню цієї програми. За спеціально створеним навчальним планом усі слухачі ФПК проходили курс первинного комп'ютерного навчання на персональних ЕОМ [8].

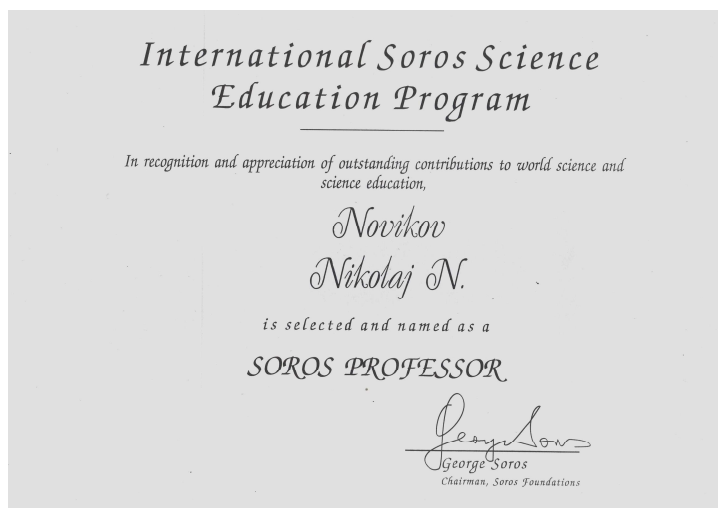
М. М. Новиков завжди був активним учасником громадського життя університету. Неодноразово обирався до керівних органів університету (Вчена Рада університету і факультету, профком тощо). Як офіційний опонент був причетним до атестації і підготовки фахівців вищої кваліфікації. Упродовж багатьох років М.М. Новиков був членом п'яти спеціалізованих кваліфікаційних вчених рад по захисту кандидатських та докторських дисертацій (Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут металофізики НАНУ, Інститут проблем матеріалознавства та напівпровідників НАНУ, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»).

Професор очолював осередок Ради ветеранів війни та праці на фізичному факультеті.

Вчений брав участь у діяльності академій на громадських засадах, зокрема був академіком Академії наук Вищої школи України (1993), академіком-секретарем відділення матеріалознавства АН ВШ України (1996–2007).

За плідну наукову і педагогічну діяльність М.М. Новикова нагороджено медаллю «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина» Президії Верховної ради СРСР (1970), знаком «Победитель социалистического соревнования» (1974, 1976) та «Ударник девятой

пятилетки» (1976) Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР та ЦК профспілки працівників освіти вищої школи та наукових закладів, медаллю «В пам'ять 1500-ліття Києва» Президії Верховної Ради СРСР (1982), «Ветеран труда» Президії Верховної Ради СРСР (1985), «50 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» Президента України (1996) та 23 грамотами ректорату університету, Міністерства вищої та середньої освіти УРСР та Міністерства вищої та середньої освіти СРСР, товариства «Знання» УРСР. В грудні 2000 р. його було нагороджено грамотою Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій за особистий вагомий внесок у розвиток наукової тематики з питань ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та плідну співпрацю між науковими установами України та Угорщини [4, арк. 39].

Також науково-педагогічна діяльність професора була відзначена на міжнародному рівні. Йому присвоєно високе звання Соросівського професора (1997).

Багаторічна сумлінна праця, особистий внесок у справу підготовки висококваліфікованих

спеціалістів, плідна науково-педагогічна діяльність М.М. Новикова також відмічена у 2003 р. почесною нагородою МОНУ – знаком «Відмінник освіти України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 21.05.2003 р.), йому присвоєно звання «Заслужений професор КНУ» (рішення вченої ради університету від 2.06.2003 р.).

За особливі заслуги перед українським народом Верховна Рада України відзначила його як видатного вченого та педагога Почесною грамотою.

Висновок.

У результаті історико-наукового аналізу нами виділено основні напрями науково-педагогічної діяльності М. М. Новикова:

- блискуча викладацька робота;
- створення навчальних посібників;
- вагомий внесок у становлення київської наукової школи металофізиків;
- організаторська діяльність (на кафедрі очолював розробку багатьох наукових напрямів, а також – керівництво на посаді декана факультету підвищення кваліфікації).

Здобутки в галузі наукової, педагогічної діяльності та виховання наукових кадрів професора М.М.Новикова викликають величезну повагу і захоплення, можуть служити взірцем самовідданого служіння своїй Батьківщині, і, зокрема, – її науці та освіті.

Як талановитий педагог і вмілий організатор вищої школи Микола Миколайович вніс значний вклад у розвиток свого університету, потужного широкопрофільного наукового і освітянського центру з високим національним статусом, визнанням вітчизняним і світовим іміджем. Був причетним до становлення та піднесення діяльності унікальної науково-педагогічної київської школи металофізики, працюючого і успішного колективу однодумців – викладачів і співробітників, доцентів, професорів, а згодом – академіків. По праву його можна вважати одним із кращих представників творчого об'єднання – цієї наукової школи фізичного матеріалознавства.

Список використаної літератури

1. *Заслужений* професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Микола Миколайович Новиков : наукова та педагогічна діяльність // Професор Новиков Микола Миколайович : біобібліогр. покажч. / уклад. В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко ; наук. ред. В. А. Вергунов ; Асоц. б-к України. – К., 2003. – С. 8–11

2. *Макара В. А.* Діяльність професора М. М. Новикова в контексті становлення та розвитку фізики твердого тіла в Україні : (доповідь) // Меморіальні наукові читання до 75-річчя від дня народження заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Новикова Миколи Миколайовича (22.06.1933–23.12.2007) 26 червня 2008 р. : зб. матеріалів / уклад. : В. А. Вергунов, В. М. Товмаченко ; наук. ред. В. А. Вергунов ; Асоц. б-к України, ДНСГБ УААН. – К., 2008. – С. 9–11. – (Наукові історико-бібліографічні читання ; читання 3).

3. *Новиков М. М.* Структура і міцність кристалічних речовин / М. М. Новиков. – К. : Рад. шк., 1969. – 144 с.; *Кучеров И. Я.* Физика : пособие для учащихся вечер. (сменных) и заоч. школ УССР / И. Я. Кучеров, Н. Н. Новиков ; под общ. ред. А. А. Шишловского. – К. : Рад. шк., 1971. – Ч. 2. – 293 с.; *Новиков М. М.* Структура и структурно-чувствительные свойства реальных кристаллов / Н. Н. Новиков. – К. : Вища шк., 1983. – 265 с.; *Новиков М. М.* Мікро- та макродеформація ковалентних кристалів / М. М. Новиков. – К., 2000. – 90 с.; *Основи загальної фізики* / М. М. Новиков, А. М. Погорілий, О. ІФ. Наконечна, І. В. Плющай. – К. : Логос, 2006. – Ч. 2. – 144 с.

4. *Науковий архів ДНСГБ НААН*, ф. 1. Особовий фонд Новикова Миколи Миколайовича (1933–2007), оп. 3. Біографічні матеріали. Подання фізичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка, арк. 36.

5. *Вергунов В. А.* Новиков Микола Миколайович (22.06.1933–23.12.2007) / В. А. Вергунов // Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К. Аграр. наука, 2008. – Ч. 2. – С. 474–482. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 24).

6. *Булавін Л. А.* Історія фізичного факультету / Л. А. Булавін, В. С. Копань, П. В. Бурлій // Незабутні постаті : довід.-біогр. вид. / авт.-упоряд. О. Матвійчик, Н. Струк ; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К. : Світ успіху, 2005. – С. 308–312.

7. *Подання [Ректору КНУ акад. Скопенку В. В.]* / Л. А. Булавін // Заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Новиков Микола Миколайович : біобібліогр. покажч. наук. праць за 1956–2008 рр. / уклад. В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко, О. П. Анікіна, В. В. Якуба ; наук. ред. В. А. Вергунов ; Асоц. б-к України, ДНСГБ УААН. – 2-ге вид., доп. – К., 2008. – С. 174–175.

8. *Вергунов В. А.* Новиков Микола Миколайович / В. А. Вергунов // Діячі науки та культури України : нариси життя та діяльності / за ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – К. ; Чернівці : Книги ХХІ, 2008. – С. 121–126; *Науковий архів ДНСГБ НААН*, ф. 1. Особовий фонд Новикова Миколи Миколайовича (1933–2007), оп. 3. Біографічні матеріали. Довідка фізичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка про педагогічну та учбово-методичну діяльність проф. Новикова М.М., арк. 43.